

Żniwo dojrzało czy uschło? Problem z tłumaczeniem Ap 14,15

Mirosław Rucki

Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny im. Kazimierza Pułaskiego w Radomiu

 <https://ror.org/01f4dr878>

m.rucki@uthrad.pl <http://orcid.org/0000-0001-7666-7686>

Karol Szymański

Poznań

karoszym@wp.pl <https://orcid.org/0000-0002-5562-2603>

Michael Abdalla

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu <https://ror.org/04g6bbq64>

masatur@amu.edu.pl <https://orcid.org/0000-0002-0933-3755>

Wśród ksiąg Biblii „Apokalipsa zajmuje szczególne miejsce pod względem złożoności problemów związanych z jej poprawnym odczytaniem” (Kotecki, 2008, s. 14). Księga ta stanowi wyjątkowe dzieło literackie. Choć trwają nieustanne dyskusje co do określenia gatunku literackiego, przyjmuje się powszechnie, że dzieło należy „do gatunku apokaliptyki, którego naturalnym narzędziem komunikacji jest symbolizm” (Kotecki, 2013, s. 21). Całe objawienie zostało dane św. Janowi w postaci wizji, które występują na zmianę z wyroczniami prorockimi (Kotecki, 2013, s. 43).

Kotecki zwraca uwagę na fakt, że prawidłowe odczytanie Księgi Apokalipsy jest niemożliwe bez uwzględnienia jej języka, stylu, obrazów i symboli. Przy stosunkowo ubogim zasobie słownictwa księga ta zawiera 108 *hapax legomena* oraz 98 terminów rzadkich. Autor Apokalipsy stosuje wiele hebraizmów, i choć jego językiem jest *koine*, jednak matrycą kulturową jest przede wszystkim Stary Testament (Kotecki, 2008, s. 16). Na podstawie analizy tekstu badacze przyjmują,

że Autor Apokalipsy, będąc Żydem, posługiwał się językiem aramejskim, a pisał po grecku (Klinkowski, 2010, s. 12). Zwracają też uwagę na ścisłe powiązania Apokalipsy z literaturą żydowską z okresu Drugiej Świątyni, szczególnie w zakresie wspólnego warsztatu egzegetycznego (Allen, 2017, s. 5).

W niniejszym opracowaniu postawiono pytanie dotyczące zrozumienia kluczowego przesłania, zawartego w apokaliptycznej wizji nadchodzących żniw w Ap 14, 15. W tym przesłaniu pojawia się problem z tłumaczeniem słowa ξηραίνω, które z jednej strony może wskazywać na dojrzałość zboża, a z drugiej na jego uszkodzenie.

Jak słusznie zauważa Lebedziuk (2002), cała Księga Apokalipsy, a szczególnie rozdział 14 „obfituje w rebusy, które od samego początku osaczają czytelnika-intepretatora”. Autor zaznacza, że scena zawierająca dopełniające się obrazy żniwa i winobrania (Ap 14, 15–20) jest mocno osadzona w tradycji Starego Testamentu i judaizmu. Rosik i in. (2015, s. 250) odnotowują, że obraz żniw odpowiada czasowi sądu, w którym mają wziąć udział aniołowie i porównują Ap 14, 15–16 do mów Jezusa o paruzji (Mt 13, 39–46; 24, 3). Podobnie Ostański (2005, s. 260), traktując te wersety jako prawie dosłowny cytat z Księgi Joela 4, 12–13, widzi w obrazie żniw i winobrania sąd nad narodami. Romaniuk i in. (1999) odnotowują rozróżnienie wprowadzone przez Autora Apokalipsy w porównaniu do Joela, polegające na podzieleniu wydarzenia na dwa obrazy na zasadzie paralelizmu przeciwstawnego. Wojciechowski (2012, s. 306) zwraca uwagę na symetrię tych dwóch obrazów oraz na brak aluzji do kary w obrazie żniwa, zaznacza jednak, że można go też uznać za „obraz sądu powszechnego, obejmującego zarówno dobrych (pszenica), jak i złych (plewy i chwasty)”. Wskazuje też na dwie możliwości odczytania: zarówno jako dwukrotne przedstawienie tej samej myśli, jak i świadome rozróżnienie sensu żniwa i winobrania. Ravasi (2002, s. 127), omawiając obie możliwości lektury: pozytywną i negatywną, skłania się ku rozumieniu „żniwa ludzkości” jako sądu nad złem. Rozróżnienie tych dwóch rodzajów osądu Urbanek (2011, s. 195) odbiera jako nawiązanie do nazwania wierzących pierwocinami plonów w najbliższym kontekście, a także jako przedstawienie eschatologicznych żniw w Ewangeliach, niekoniecznie w powiązaniu z karą.

Celem artykułu jest sprawdzenie kontekstów i znaczeń, które mogą być pomocne w zrozumieniu przesłania Ap 14, 15. W analizie wykorzystano następujące założenia i metody:

1. Porównano tłumaczenia polskie wersetu Ap 14, 15 i odnotowano różnice w odbiorze znaczenia słowa ξηραίνω.
2. Odniesiono się do tłumaczeń syriackiego i arabskiego jako bliskich językowo i kulturowo, szczególnie pod względem regionalnych osobliwości rolnictwa, znacząco różniących się od realiów polskich.
3. Porównano konteksty wystąpienia w Nowym Testamencie słowa ξηραίνω oraz innych pojęć odnoszących się do stanu zboża.
4. Przeanalizowano też słownictwo greckie, aramejskie i hebrajskie dotyczące żniw w powiązaniu z dojrzałością owoców lub zboża. Aramejskie pojęcia zaczerpnięto zarówno z literatury chrześcijańskiej (język syriacki), jak i rabinicznej (język Targumów i Talmudu).
5. Odniesiono się również do tekstów Starego Testamentu dotyczących wyschniętego lub dojrzałego zboża.

W ten sposób znaczenie badanych jednostek leksykalnych zostało ustalone na podstawie ich użycia w różnych kontekstach, które nieco poszerzają perspektywę teologiczną rozpatrywanego wersetu.

1. Kontekst i tłumaczenia wersetu Ap 14, 15

Przed rozpoczęciem analizy interesującego nas wersetu należy określić dalszy i bliższy kontekst wypowiedzi. Badany werset znajduje się w Księdze Objawienia, chronologicznie ostatniej spośród kanonicznych ksiąg biblijnych. Szerszy kontekst dla całej Apokalipsy i jej poszczególnych wersetów stanowią nie tylko wcześniejsze dzieła Nowego Testamentu, ale w znaczącym stopniu teksty starotestamentowe. Występują one w niej w różnorodny sposób: są to odniesienia szczegółowe, właściwe cytaty, użycia wspólne, aluzje oczywiste, prawdopodobne i możliwe itp. (Kotecki, 2013, s. 21), które często stanowią szersze tło dla wizji i wypowiedzi apokaliptycznych. W każdym przypadku zależność tekstu Apokalipsy od Starego Testamentu jest znacząca.

Blizszy kontekst badanego wersetu to wizja eschatologicznej ingerencji Boga w dzieje ludzkości ukazana św. Janowi w obrazie żniwa i winobrania, których dokonują kolejno Syn Człowieczy i anioł (Kiejza, 2002, s. 134). Werset poprzedni to widzenie: „Siedzący na obłoku, podobny do Syna Człowieczego, miał złoty wieniec na głowie, a w rękę ostry sierp” (Ap 14, 14)¹. Powszechnie przyjmuje się, że chodzi o Jezusa Chrystusa w czasie paruzji². Bezpośrednio po interesującej nas wypowiedzi anioła „siedzący na obłoku rzucił swój sierp na ziemię i ziemia została zżęta” (Ap 14, 16). Dalej następuje wizja tłoczenia „winogron gniewu” (Ap 14, 19–20), która ma ukazać wykonanie ostatecznych wyroków Bożych.

Odnotować należy również, że badana wypowiedź została wykrzyczana przez anioła doniosłym (dosł. „wielkim”) głosem (Ap 14, 15). Dla autora Apokalipsy, jak podkreśla Nowińska (2016, s. 13), „głos/dźwięk jest nośnikiem treści, a następnie emocji”. Z pewnością, zaznaczając głośność dźwięku, św. Jan podkreśla m.in. wagę wypowiedzi. Na początku 14 rozdziału słyszał on „jakby głos wielkiego gromu [...], jak gdyby harfiarze uderzali w swe harfy” (Ap 14, 2), a potem doniosły głos anioła obwieszczającego „odwieczną Dobrą Nowinę” (Ap 14, 6–7). Następnie inny anioł mówił o upadku Babilonu (Ap 14, 8), zapewne zwykłym głosem, skoro nie zaznaczono inaczej, ale trzeci anioł znowu podniósł głos, zapowiadając cierpienie wielbicieli Bestii (Ap 14, 9). Po tym wszystkim głos z nieba, nienazwany doniosłym, podyktował św. Janowi przesłanie dla wytrwałych wyznawców Pana (Ap 14, 13). Kolejnym dźwiękiem, który odnotował św. Jan, jest znowu doniosły głos anioła, tym razem proszącego rozpocząć żniwa (Ap 14, 15), po którym inny anioł również doniosłym głosem woła o rozpoczęcie ścinania winogron (Ap 14, 18). Zatem wypowiedź jednego z aniołów, będąca przedmiotem niniejszego studium, to jedna z ciągu głośnych wypowiedzi, między którymi są wtrącane również słowa wypowiedzane głosem zwykłym. Według kryterium doniosłości głosu gniew Boga wobec

1 Jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty biblijne w języku polskim pochodzą z Biblii Tysiąclecia.

2 Dyskusja akademicka na temat postaci „podobnej do Syna Człowieczego” jest przedstawiona w opracowaniu Osborne’a (2002, s. 550–552).

bałwochwalców (Ap 14, 9–10), rozpoczęcie żniwa (Ap 14, 15) oraz obcięcie winogron i wrzucenie ich do „tłoczni gniewu” (Ap 14, 18–19) należą do tej samej grupy wydarzeń zapowiadanych „wielkim głosem”. W odróżnieniu od nich upadek Babilonu (Ap 14, 8) i błogosławieństwo dla umierających w Panu (Ap 14, 13) ogłoszono zwykłym głosem.

Analizę lingwistyczną rozpoczniemy od tłumaczeń wersetu Ap 14, 15 na język polski. Interesująca nas część wersetu, dotycząca zboża, brzmi w języku greckim następująco: ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα θερίσαι, ὅτι ἐξήρανθη ὁ θερισμὸς τῆς γῆς (Nestle & Aland, 1991, s. 661). Według wydawców tekstu krytycznego warianty tekstualne dotyczą jedynie form gramatycznych i nie dotyczą słowa ξηραίνω. W tłumaczeniach polskich podkreśla się zazwyczaj, że już nastąpiła pora rozpocząć żniwa, lecz powód dla zapuszczenia sierpa jest różnie interpretowany:

- nadeszła już bowiem godzina żęcia, bo dojrzało żniwo na ziemi (BWP),
- przyszła już pora dokonać żniwa, bo dojrzało żniwo na ziemi (BT),
- nastąpiła pora żniwa i dojrzało żniwo na ziemi (BW),
- przyszła godzina, abyś żął, ponieważ się dostało żniwo na ziemi (BG),
- nadeszła godzina zbiorów, bo ziemia dojrzała do żniwa (NP),
- pora dokonania żniwa już nadeszła, bo na ziemi [zboże] dojrzało do żniwa (BP),
- przyszła godzina, abyś żął, gdyż uschło żniwo (BB),
- przyszła godzina żęcia, ponieważ uschło żniwo (JW),
- przyszła już pora dokonać żniwa, bo doszło żniwo na ziemi (BL).

Jak widać z powyższego zestawienia, większość tłumaczeń polskich preferuje słowo „dojrzało”, dwa tłumaczenia z XVI wieku wołają „uschło”, BG stara się wskazać na zakończenie procesu „stania” zboża, używając słowa „dostało”, natomiast BL wskazuje na zakończenie procesu wysychania za pomocą wyrazu „doszło”. Jak wskazuje *Słownik języka polskiego*, ten ostatni wyraz może być odnoszony do zboża, np. „zboże dosycha na polu”, lub do siana, np. „nie doschnięte siano” (Szymczak, 2002, s. 406). Właśnie w tym znaczeniu „dojrzało dostatecznie” użył słowa „doszło” Jankowski (1959, s. 228). Tymczasem wyraz „uschło” wskazuje na obumieranie „z powodu braku wody lub z powodu innych niesprzyjających warunków” (Szymczak, 2002, s. 577).

Ze względu na specyfikę regionalną uprawy zbóż na Bliskim Wschodzie warto odnieść się również do tłumaczeń badanego wersetu na języki arabski i syriacki. Przekłady te są kulturowo i językowo bliższe kontekstowi, w którym funkcjonował aramejskojęzyczny autor Apokalipsy, reprezentujący kulturę hebrajską, choć piszący po grecku. Języki te bowiem należą do podrodziny semickiej: hebrajski i aramejski (w tym syriacki) do grupy języków północnosemickich, zaś arabski do grupy języków południuosemickich (Majewicz, 1989, s. 39–41). Ze względu na zbliżone warunki klimatyczne, od których uzależnione jest rolnictwo w regionach funkcjonowania tych języków, autorzy i tłumacze mogli lepiej uchwycić myśl oryginalną, wyrażoną w Apokalipsie. Oto przykłady tłumaczeń arabskiego i syriackiego:

لَأَنَّ قَدْ جَاءَتِ السَّاعَةُ لِلْحَصَادِ، إِذْ قَدْ تَيْسَّ عَصِيدُ الْأَرْضِ

ponieważ nadeszła godzina żęcia, a żniwo ziemi uschło³

سَعَى رَجْعًا، لِأَنَّ السَّاعَةَ جَاءَتْ لِغَدَاةِ السَّيْفِ

żąć, bo nadeszła godzina żęcia⁴

Zauważmy, że również tłumaczenie arabskie zawiera słowo „wyschnąć”: تَيْسَّ, które nie występuje w znaczeniu „dojrzewać” (Баранов, 1989, s. 916). Natomiast tłumacz syriacki uniknął dosłownego przekładu greckiego ξηραίνω, układając zdanie o innym brzmieniu niż oryginał: „poślij sierp, by żął, bo nadeszła godzina żniwa”. W ten sposób pominął

3 Tekst arabski według *St. Takla*, 2023.

4 Zauważmy, w przytoczonej wersji syriackiej wg (*Department...*, 2023) nie ma ostatniej części wersetu, jaka występuje w arabskim, z wyrazem „ziemia”, podobnie jak w polskiej wersji BB i JW. Wcześniejsze sformułowanie, takie same w obu językach, brzmiące: „nastała godzina żęcia” jednoznacznie informuje, że zboże uschło, bo gdyby nie było suche, nie zostałyby zżęte. Więc sens jest zachowany pomimo braku odpowiedniego wyrazu. Niesuche zdźbła trudno ścinać sierpem, a po ścięciu należałoby młócić i ziarna dosuszyć, w przeciwnym razie spleśniałyby. Warto zanotować, że wyraz „żniwa” (aramejskie سَعَى رَجْعًا, arabskie حصاد, stąd odpowiednio مُسَاعِدَةٌ – ‘kombajn zbożowy’; polskie określenie „kombajn” pochodzi od ang. combine harvester) odnosi się prawie wyłącznie do traw, do których należą także zboża, przynajmniej takie było pierwotne znaczenie. Obecnie tym terminem określa się także zbiór bawełny, ale nie owoców czy warzyw. Takie uściślenie występuje także w języku polskim.

też słowa τῆς γῆς, określające żniwo jako „żniwo ziemi”. Jak się zda, również to ostatnie wyrażenie stanowiło dla tłumacza syriackiego poważną trudność.

Problem z doбором odpowiedniego wyrazu w tłumaczeniu wynika z faktu, że greckie słowo ξηραίνω oznacza „wyschnąć”, a nie „dojrzeć”⁵. W języku greckim są inne wyrazy, które oznaczają „dojrzeć”, np. ἀδρύνω czy πεπαίνω, a słowo ἀκμάζω zostało nawet użyte przez autora Apokalipsy w odniesieniu do dojrzewania winorośli przeznaczonych do „łoczni gniewu” (Ap 14, 18). Liddell i Scott (1940) nie odnotowują takiego znaczenia słowa ξηραίνω, jak „dojrzewać”, w żadnym zbadanym dokumencie greckim.

W Nowym Testamencie słowo ξηραίνω występuje 15 razy i tylko w Ap 14, 15 bywa tłumaczone jako „dojrzeć” (w 5 przypadkach z 9 zbadanych polskich wydań Biblii), choć słownik takiego znaczenia nie odnotowuje⁶. Trzy inne charakterystyczne użycia tego greckiego słowa dotyczą uschnięcia ziarna, które wykiełkowało, ale nie miało mocnego korzenia i uschło, nie przynosząc plonu (Mt 13, 6), uschnięcia drzewa figowego, które Jezus przeklął (Mt 21, 19–20) oraz latorośli, które nie trwając w Chrystusie, usychają i idą na spalenie (J 15, 6). Nie można zatem wykluczyć, że również w Ap 14, 15 znaczenie słowa ξηραίνω wskazuje na obumarłe, a nie na dojrzałe kłosa.

2. Odniesienie do realiów rolnictwa w Syrii

Przypowieści biblijne obrazowo ukazujące rzeczywistość duchową za pomocą analogii z otaczającej przyrody często są niezrozumiałe w oderwaniu od realiów geograficznych danego regionu. Należy się zatem spodziewać, że wizje ukazane św. Janowi będą zwierzać elementy znane

5 Abramowiczówna (1962, s. 229) tłumaczy ξηραίνω jako: 1. prażyć, suszyć, wysuszać; 2. osuszać; 3. met. wycieńczać, wychudzać; marnieć; 4. powodować zatwardzenie. Natomiast Lampe (1960, s. 933) podaje znaczenia ξηραίνω – „dry up, met. destroy”.

6 Słownik podaje następujące znaczenia ξηραίνω: 1. suszyć, wysuszać; 2. pass. usychać, wysychać, schnąć, więdnąć; met. o ciele człowieka i jego członkach, schnąć, drętwieć (Popowski, 2004, s. 415–416).

mu z życia codziennego, a wyrocznie prorockie będą się posługiwały odpowiednim słownictwem.

Zasady uprawy zbóż na terenie dzisiejszego Izraela, Syrii czy Iraku od tysiącleci zachowują swoje podstawowe cechy (Diffey et al., 2023, s. 156; Kamlah & Riehl, 2020, s. 193). W stabilnym raczej klimacie Bliskiego Wschodu, zwłaszcza w okresie letnim, płody rolne dojrzewają zgodnie ze swoim naturalnym cyklem biologicznym bez poważniejszych zakłóceń. W przypadku zbóż ziarno najpierw osiąga dojrzałość mleczną, potem łagodnie wchodzi w etap dojrzałości woskowej, po której następuje dojrzałość pełna i stopniowe twardnienie, któremu sprzyja stosunkowo wysoka temperatura promieni słonecznych. Przy zbiorze suche ziarno ma wilgotność około 8 procent (w Polsce około 14 procent), i choć pomiarów takich nie robiono w starożytności, najprawdopodobniej różnica nie była zbyt duża. W normalnych warunkach narażone na uszkodzenie przez uschnięcie mogą być jedynie ziarna w górnym pięttrze kłosa, które z reguły są słabiej rozwinięte, później dojrzewają, kurczą się, tracą połysk i gładkość powierzchni, a dodatkowo bywają uszkodzone przez ptaki. Dotyczy to zwłaszcza odmian zbóż, których kłosa nie mają ości. Na podstawie znajomości tych realiów, tworzących kontekst dla przekazu biblijnego, można wysunąć przypuszczenie, że dla św. Jana wyschnięte zboże to takie, które doszło do pełnej dojrzałości, jest suche i twarde.

Niemniej jednak, kiedy w przypowieści o siewcy Pan Jezus mówi o dojrzałym ziarnie, używa innego słowa niż ξηραίνω: ziarno, „które padło między ciernie, oznacza tych, którzy usłyszeli, ale idąc drogą wśród trosk, bogactw i rozkoszy życia, ulegają przyduszeniu i nie dochodzą do dojrzałości [τελεσφορέω]” (Łk 8, 14). Przypowieść ta jak najbardziej pasuje do wizji eschatologicznego żniwa, stąd można by się spodziewać, że anioł, zwiastując początek żniw, ogłosi, iż zboże doszło do dojrzałości – jednak w Ap 14, 15 słowo τελεσφορέω nie zostało użyte. W innym miejscu, mówiąc o dojrzałym zbożu, Chrystus nazywa je białym (λευκός), ale nie nazywa wyschniętym (J 4, 35). W tym przypadku można z dużą dozą prawdopodobieństwa wskazać, że chodzi raczej o pszenicę aniżeli jęczmień (Mt 12, 1), choć jęczmień stanowił w tamtych czasach główny surowiec chlebowy (J 6, 9–13). W wyniku utraty wody i rozkładu barwników bieleją zarówno kłosa, jak i źdźbła. W języku

syriackim wyraz ܠܘܘܐ („biały”) często metaforycznie wskazuje na wysoką wartość, czystość lub dojrzałość (Payne-Smith, 1903, s. 134)⁷.

Problem praktyczny związany z kontekstem kulturowym polega na tym, że nawet dziś nie jest łatwo stwierdzić, czy ziarno (owoc) zbóż jest już dojrzałe, czy jeszcze nie, gdyż o pełnej dojrzałości ziarna świadczy przede wszystkim zdolność kiełkowania. Ziarno pszenicy jest otoczone okrywą, a ziarno jęczmienia jest dodatkowo oplewione, stąd jako wskaźnik w przypadku ziarna zdrowego i dobrze wykształconego przyjmuje się suchość.

Jednak również przed pełnym wyschnięciem ziarno nadaje się do wydobywania z kłosów. Na Bliskim Wschodzie zbiera się takie ziarno, by potem utwalić przez suszenie na słońcu, a następnie rozdrabnia się na grubą kaszę lub przechowuje bez rozdrabniania. W dialekcie syriackim języka aramejskiego jest nazywane ܠܘܘܐ od czasownika ܘܠܘܐ – „pocierać”, „rozcierać” (Audo, 1979, s. 327). Takie ziarno znajduje się w stadium dojrzałości woskowej (tkanka zapasowa podobna do wosku), jest dojrzałe pod względem morfologicznym i całkowicie wykształcone, tzn. osiągnęło właściwe wymiary i ma już uformowany zarodek. Jego jeszcze zielonkawa barwa okrywy w miarę dalszego dojrzewania staje się żółtawa lub szarobrunatna. Poszczególne składniki występują w nim w zupełnie innych proporcjach niż w ziarnie o pełnej dojrzałości. Zawiera wolne aminokwasy, stosunkowo dużo cukrów prostych, ma nieznaczną ilość skrobi, a jego okrywa, dająca po przemiale otręby, jeszcze nie zdążyła się wykształcić, przez co nadaje wyrobom słodkawy smak (Abdalla, 2001, s. 80–81). Fakty te wskazują, że ziarno nadające się do żniwa wcale nie musi być suche (ξηραίνω). W ten sposób ܠܘܘܐ stanowi osobny produkt spożywczy, popularny w kuchni bliskowschodniej, a jego nazwa wywodzi się z czynności rozcierania kłoska między dłońmi. Sytuacja opisana bowiem w perykopie ewangelicznej jest typowa na Bliskim Wschodzie: przechodząc przez pole z rosnącym zbożem, „uczniowie zrywali kłosa i, wykruszając je

7 Do dziś Asyryjczycy na Bliskim Wschodzie o człowieku dojrzałym mówią po aramejsku ܠܘܘܐ ܘܠܘܐ „jego włosy stały się białe”.

rękami, jedli” (Łk 6, 1). Greckie słowo ψάροντες „wykruszając” oddano w *Peszitcie* jako فُخَّخ – czynność, pozwalająca na uzyskanie فُجَّجَة.

W powyższym świetle ziarno określone w Ap 14, 15 jako ξηραίνω mogłoby odpowiadać ziarnu, które osiągnęło pełną dojrzałość i suchość na pniu, w odróżnieniu od فُجَّجَة, które zebrano we wcześniejszym stadium dojrzewania i następnie wysuszono na słońcu.

3. Nadejście żniw – słownictwo greckie, hebrajskie i aramejskie

Skoro pojęcia dotyczące dojrzałych kłosów nie dają jednoznacznej odpowiedzi na postawione pytanie, należy przeanalizować słownictwo dotyczące żniw w powiązaniu z dojrzałością owoców lub zboża.

W swojej przypowieści (Mk 4, 28–29) Jezus definiuje nadejście żniw jako czas, kiedy ziarno (σῖτος) w kłosach (στάχυς) „da owoc” (παρᾶδοι ὁ καρπός) – wtedy bierze się sierp (δρέπανον) i zaczynają się żniwa (θερισμός). W analizowanym wersecie Ap 14, 15 nie ma mowy o „wydanych owocach”, niemniej jednak bierze się sierp i nadchodzą żniwa.

Słowo „sierp” (τὸ δρέπανον) występuje w Nowym Testamencie 8 razy, z czego jeden raz we wspomnianej przypowieści Chrystusa (Mk 4, 29) i 7 razy w Ap 14, 14–19. W Ap 14, 18 δρέπανον oznacza narzędzie, które ma pomóc w zbieraniu (τρυγᾶω) owoców winorośli. Biorąc pod uwagę, że winogron raczej się nie ścina sierpem, tłumacze mogliby w tym przypadku wykorzystać inne odpowiedniki sugerowane w słownikach, np. „nóż ogrodniczy” lub nawet „krzywy miecz, szabla” (Jurewicz, 2018, s. 231; Abramowiczówna, 1958, s. 602). To ostatnie określenie miałoby swoje uzasadnienie w kontekście Ap 14, 18, gdyż ścinanie i tłoczenie winogron obrazuje gniew i przelanie krwi.

W języku hebrajskim greckiemu δρέπανον odpowiadają dwa wyrazy: חַרְפֵּי, który pojawia się tylko w Pwt 23, 26 i 16, 19, oraz חַרְפָּ, występujący tylko w Jr 50, 16 i Jl 3, 13 (BH). W syriackim tłumaczeniu Biblii *Peszitta* (w tym w Ap 14, 15) użyte jest słowo o tym samym rdzeniu: ܦܚܝܠܐ lub ܦܚܝܠܐ, które w odbiorze użytkowników języka syriackiego wskazuje

raczej na kosę⁸. W przypadku Jl 3, 13 (BH), podobnie jak w Ap 14, 15, żniwa i zbiory winogron mają obrazować wydarzenia eschatologiczne:

zasiądę i będę sędził narody okoliczne. Zapuściecie sierp, bo dojrzało (בָּשָׁל) żniwo; pójdźcie i zstąpcie, bo pełna jest tłocznia, przelewają się kadzie, bo złość ich jest wielka. Tłumy i tłumy w Dolinie Wyroku [znajdować się będą], bo bliski jest dzień Pański w Dolinie Wyroku (Jl 4, 12–14)⁹.

Zwraca uwagę fakt, że w opisie żniwa pojawia się słowo בָּשָׁל, które normalnie oznacza „gotować”, „piec”, a nie „dojrzewać”. Właściwie z 28 wystąpień w Biblii Hebrajskiej to słowo tylko dwa razy odnosi się do czegoś innego niż obróbka termiczna produktów (w tym tekście i w Rdz 40, 10). W obu tych wyjątkach wcale niekoniecznie chodzi o dojrzałość, dlatego też tłumacze Septuaginty oddali to wyrażenie jako „nadeszły żniwa”. Tymczasem jednym ze znaczeń użytego w Ap 14, 15 słowa ξηραίνω jest „prażyć” (Abramowiczówna, 1958, s. 229), co w swoisty sposób łączy przesłania Apokalipsy i proroka Joela. Dodatkowo dla użytkowników języka aramejskiego, którymi byli autor Apokalipsy i przynajmniej część jego adresatów, aramejskie słowo ܒܫܠ (odpowiednik hebrajskiego בָּשָׁל) poza znaczeniem z zakresu obróbki kulinarnej przygotowującej produkt do konsumpcji wskazuje także na proces dojrzewania (Payne-Smith, 1903, s. 56; Jastrow, 1905, s. 199).

W Biblii Hebrajskiej pojęcia „żąć” קָצַר (np. Kpł 19, 9) oraz „żniwo” קָצִיר (Kpł 19, 9) dotyczą zarówno pszenicy (חֲטָה), jak i jęczmienia (עֵשֶׂה רֶה) (np. Rut 2, 23). Opis żniw można znaleźć w niektórych przepisach prawnych, np. dotyczących zboża należącego do bliźniego: „Gdy wejdiesz do zboża [קָמַה] bliźniego swego, ręką możesz zrywać kłosa [מְלִיָּה] – *hapax legomenon*], lecz sierpa [חֲרָמֶשׁ] nie przyłożysz do zboża swego bliźniego” (Pwt 23, 26). Również u proroków można przeczytać, że „żniwiarz [קָצִיר] chwyta w garść zboże na pniu [קָמַה], a ramię jego ścina kłosa [יִקְצֹר], i jak gdy zbierają [לְקַט] kłosa [שָׁבֵל]” (Iz 17, 5).

⁸ Drugie narzędzie, które po polsku określonoby jako sierp, nosi nazwę סֵבֶל (Payne-Smith, 1903, s. 250).

⁹ Numeracja wersetów według BT; w różnych wydaniach Biblii może być inaczej, np. 3, 12–14 (NP) lub 3, 17–19 (BW).

Bogate słownictwo powiązane ze zniwami występujące w hebrajskich tekstach biblijnych znajduje odzwierciedlenie również w literaturze rabinicznej dostarczającej kolejnych kontekstów dla omawianych pojęć hebrajskich i aramejskich. Wyraz קמה („zboże na pniu”) pochodzi od słowa קים („powstawać”, „stać”). Być może dlatego rabini w talmudycznym traktacie *Ketubot* 51a, dyskutując o zbożu gotowym do żniw, użyli zwrotu: העומד לגז. Słowo עמד oznacza po prostu „stać” lub „być gotowym” (Jastrow, 1903, s. 1086), zaś גז lub גזא oznacza „ścinać” (Jastrow, 1903, s. 229), co odpowiada syr. ܩܝܠܐ („ścinianie”), używanemu w odniesieniu do trawy i zboża, ale również wełny (strzyżenie owiec). Stąd też wyżej wymienione słowo ܩܝܠܐ „sierp”. Nie jest jednak jasne, czy ścinanie „stojącego” lub „gotowego” zboża wymaga pełnych kłosów, czy też kłosy mogą być uschnięte.

Ciekawe słownictwo dotyczące gradacji dojrzałości owoców, mogące rzucić światło na stan zboża w analizowanym wersecie, można znaleźć w Misznie. Na przykład w traktacie *Nida* 47a mędracy porównują rozwój fizjologiczny kobiety do różnych stadiów dojrzewania owoców. Słowo תפוח oznacza twarde, niedojrzały owoc, np. figi czy daktyle (Jastrow, 1903, s. 1132), tak samo jak syr. ܦܚܘܚ (Payne-Smith, 1903, s. 433). Pojęcie בונה jest opisywane jako stan przejściowy w dojrzewaniu fig, kiedy część owocu przyjmuje biały kolor (Jastrow, 1903, s. 144). Prawdopodobnie jest ono powiązane z syr. ܚܘܫܬܢܐ, które oznacza młode pędy lub zawiązki kłosów (Payne-Smith, 1903, s. 37). I trzeci etap rozwoju to תפוח, stadium pełnej dojrzałości figi, odnoszone również do biologicznej dojrzałości kobiety (Jastrow, 1903, s. 1288). Jastrow nie odnotowuje użycia tych słów w stosunku do zboża i ziaren, stąd trudno wnioskować, czy takie stopniowanie dojrzałości fig ma jakiś związek ze wzrostem zboża, np. z przypowieści Jezusa w Mk 4, 28. Problemem tutaj mogłaby być zasadnicza różnica: figi są twarde, kiedy są niedojrzałe, zaś ziarno twardnieje dopiero w ostatnim stadium dojrzewania. Figi poza tym w odróżnieniu od ziaren zboża są suszone (jeśli w ogóle) dopiero po zerwaniu, a nie na drzewie.

Należy dodatkowo odnotować, że werset Ap 14, 15 jest skonstruowany w sposób przypominający semickie zabiegi literackie: dwa razy występuje w nim czasownik „żąć” (θερίζω) i raz rzeczownik „żniwo”

(Θερισμός). Można zauważyć, że w hebrajskich tekstach ukazujących żniwa w kategoriach eschatologicznych również nieraz występuje gra słów i powtórzenia wyrazów podobnych do siebie. Na przykład w Księdze Amosa 8, 2 jest opisana wizja: kosz dojrzałych owoców: קָקַ (dosł. „letnich owoców”), które wyznaczają koniec (קָקַ) narodu Izraela z powodu jego przewinień. U proroka Ozeasza w wersecie 8, 7 jest „zboże na pniu” (קָקַ), które nie ma nasienia (קָקַ) i nie dostarczy pokarmu (קָקַ). W kategoriach literatury Zachodu trudno dopatrywać się związku między Ap 14, 15 i Oz 8, 7, aczkolwiek oba teksty mają charakter prorocki i posługują się obrazami rolniczymi (zboże i żniwo) w celu przekazania pewnych treści teologicznych. Poza tym tematyka obu tekstów jest podobna: problemem prowadzącym do „żniwa” jest bunt przeciwko prawu Bożemu (Oz 8, 1 i Ap 14, 12) oraz bałwochwalstwo (Oz 8, 4 i Ap 14, 9), a wynikiem końcowym jest gniew Boży (Oz 8, 5 i Ap 14, 19). Semicki odbiorca widzi uderzające podobieństwo w stylistyce i retoryce: jest mowa o zbiorach zboża, jest trzykrotne powtórzenie podobnych wyrazów i są kłosa, które wyglądają jak dojrzałe, ale w środku nie mają ziarna. Pojawia się pytanie, czy możliwe jest takie znaczenie wersetu Ap 14, 15, które w ramach aluzji do Oz 8, 7 wskazywałoby na wyschnięte kłosa bez ziarna.

4. Wyschnięte zboże – kontekst Starego Testamentu

W Biblii Hebrajskiej, kiedy jest mowa o gotowym do zżęcia zbożu, do którego można już zapuszczać sierp, zazwyczaj używa się słowa קָקַ („zboże na pniu”; Briks, 1999, s. 312), np. w Pwt 16, 9 i 23, 25. Dla użytkowników języka hebrajskiego to pojęcie musiało dość jednoznacznie kojarzyć się ze słowami proroka Izajasza: „Mieszkańcy tych miast bezradni, drżą wszyscy z przerażenia i wstydu. Czują się jak ziele na polu, jak dopiero wschodząca zielona trawa, jak drobne porosty na dachu, jak **zboże słońcem spalone** (קָקַ) **przed czasem swego dojrzewania** (קָקַ)” (2 Krl 19, 26 BWP; por. Iz 37, 27). Zauważmy, że wyschnięcie (wypalenie słońcem) nastąpiło przedwcześnie, zanim trawa osiągnęła stan

„dojrzałości” określane mianem קָמָה¹⁰. Grecka wersja LXX potwierdza słusność kojarzenia tego wersetu ze słowami anioła z Apokalipsy (14, 15), gdyż używa tutaj określenia χόρτος ξηρός („wyschnięta trawa”) bezpośrednio powiązanego z analizowanym pojęciem ξηραίνω („wyschnąć”).

W Biblii występują też inne opisy zboża, które zostało „wysuszone” i nie przyniosło plonów. Rzeczownik חָפַשׁ oznacza zboże spalone (wiatrem wschodnim), a odpowiada mu czasownik חָפַשׁ („wysuszyć”). Czasownik ten trzykrotnie występuje we śnie faraona i jego interpretacji przez Józefa w Rdz 41, 6. 23. 27. Zła jakość takiego wysuszonego kłosa jest opisana za pomocą czasownika חָפַשׁ („wysuszać, utwardzać”) i przymiotnika קָמָה („cienki, mały”). W tłumaczeniu polskim BT jest to „siedem kłosów zeschniętych, pustych, zniszczonych” (Rdz 41, 23). W opowiadaniu tym dojrzałe pełne kłosa są nazwane po prostu dobrymi, hebr. טוב.

W języku hebrajskim funkcjonuje też wyraz שָׁחַח („wyschnąć, uschnąć”), który odpowiada wspomnianemu wyżej arabskiemu يَبَسَ oraz aramejskiemu ܫܚܚ (Brockelmann, 1928, s. 294). Wyraz ten występuje w Biblii Hebrajskiej 73 razy. Jest użyty do opisu m.in. wysuszenia ziemi po potopie (Rdz 8, 7. 14), trawy (Ps 90, 5–6) czy korzeni (Hi 18, 16), ale także czyjegoś ubezwładnionego ramienia (רִיבֹן) dotkniętego mieczem (Za 11, 17). Ten ostatni przykład kojarzy się z „uschlą ręką” człowieka, którego Jezus uzdrowił w szabat (Mt 12, 10), przy czym zarówno LXX Za 11, 17, jak i grecki tekst Ewangelii Mateusza używają tego samego słowa ξηρός. Słowo שָׁחַח przetłumaczone w LXX jako ξηραίνω opisuje też stan uschniętych drzew, w tym drzew figowych: „Uschlą winna latorośl i zwiędło drzewo figowe, drzewo granatowe i palma daktylowa, i jabłoń – wszystkie drzewa polne uschły” (Jl 1, 12). Analogicznie uschło (ξηραίνω) drzewo figowe, na którym Jezus nie znalazł owocu (Mt 21, 19–20; w Peszicie ܫܚܚ, w tłumaczeniu arabskim يَبَسَ). W tych wszystkich przypadkach uschnięcie opisane za pomocą badanego

¹⁰ Przypadek, o którym mówi Izajasz, nie należy do kategorii zdarzeń typowych. W stabilnych warunkach pogodowych Bliskiego Wschodu posucha niszcząca urodzaj zdarza się bardzo rzadko. Niemniej narracja biblijna przekazuje pamięć o takich zdarzeniach, np. w czasach proroka Eliasza (1 Krl 17, 1; Jk 5, 17).

wyrazu ξηραίνω i jego semickich odpowiedników w przekładach oznacza coś odwrotnego niż dojrzałość.

Co więcej, w Księdze Joela zniszczone ziarno (גָּד) jest opisane jako wyschnięte: „zniszczone są gumna, zburzone spichlerze, bo uschło [בַּשָּׂ] zboże” (Jl 1, 17). LXX oddaje to jako ἐξηραίνθη σῖτος, czyli również tutaj uschnięte zboże nie kojarzy się z dobrym, dojrzałym i nadającym się do spożycia produktem, tylko z czymś zniszczonym i bezużytecznym.

I wreszcie trzeba odnotować rzeczownik חֶרֶב („susza”) powiązany z czasownikiem חָרַב („być suchym, wysuszonym”). W Rdz 8, 13 słowo to opisuje wyschnięcie ziemi po potopie zamiennie ze słowem שָׁבַב, jednak najbardziej interesujące w kontekście badanego wersetu Ap 14, 15 jest jego użycie w odniesieniu do zboża. Bóg kieruje do proroka Aggeusza mocne słowa: „niebiosa nad wami zatrzymały rosę, a ziemia nie dała swego urodzaju. Ja sprowadziłem bowiem suszę [חֶרֶב]¹¹ na ziemię i na góry, na pszenicę [גָּד], na winne krzewy i na oliwki – na wszystko, cokolwiek może wydać rola” (Ag 1, 10–11). Jeśli więc wyschnięta ziemia nie wydała plonów [בָּלַ], to zboże nie może być wyjątkiem: jego wyschnięcie pozostawiło ludzi bez urodzaju. Trudno dopatrywać się w tym opisie dojrzałości ziaren odpowiedniej do rozpoczęcia żniw.

Widzimy więc, że w tekstach biblijnych, szczególnie w kontekście działalności prorockiej, wysuszenie kłosa nie kojarzy się z dojrzałym, dobrym ziarnem, a raczej charakteryzuje jego zniszczenie przed czasem dojrzewania, uniemożliwiając jego stanie się „dobrym”.

5. Wnioski

Egzegeci i teolodzy już od początku chrześcijaństwa uważają, że nie należy zostawiać czytelnika Biblii sam na sam z dwuznacznością tekstu (Spijker, 2009, s. 6). W poezji często stosuje się słowa, które przybierają różne znaczenia w zależności od kontekstu (Wimsatt, 1954, s. 270), a w przypadku pism Janowych można mówić wręcz o zamiłowaniu

¹¹ Tłumacze Septuaginty odczytali ten wyraz jako חֶרֶב („miecz”), jednak z poprzedniego zdania wynika jednoznacznie, że tym „mieczem” jest brak wilgoci.

autora do wieloznaczności (Bauer, 2000, s. 299). Z tej perspektywy można sformułować następujące wnioski dotyczące znaczenia Ap 14, 15.

W kontekście realiów rolnictwa Bliskiego Wschodu, gdzie praktycznie zawsze zboże dojrzewa na pniu i wysychając, dochodzi do ostatecznej dojrzałości, eschatologiczny moment rozpoczęcia żniw obrazuje czas, kiedy wyznawcy Chrystusa osiągną pełną dojrzałość. W tym rozumieniu ξηραίνω oznaczałoby taki stan, przy którym dalsze suszenie nie jest potrzebne, jak w przypadku ziarna w stadium dojrzałości woskowej, nazywanego **كَمْحُورٌ**. Polski wyraz „dojrzało” (lub lepiej „doszło”) dość adekwatnie opisuje to stadium dojrzewania zboża. Mówiąc obrazowo, jest to moment, kiedy dojrzałość chrześcijan osiągnęła kres możliwości.

Jednak słowo ξηραίνω nie występuje w znaczeniu „dojrzewać” nie tylko w Nowym Testamencie, lecz w ogóle w grece, a przynajmniej takie znaczenie nie jest poświadczane w dostępnych źródłach. Obok faktu, że w Nowym Testamencie tym słowem opisuje się obumieranie (w tym pędów, które nie zdążyły wydać kłosów), liczne konteksty Starego Testamentu ukazują wyschnięcie jako niemożność dojścia do dojrzałości. Szczególnie teksty o przesłaniu prorockim i wizje o charakterze eschatologicznym, wykazujące głębokie powiązania z Ap 14, 15, wspominają raczej o bezowocnym uschnięciu. W tym kontekście wygląda na to, że żniwo Boże jest gotowe do zżęcia nie wtedy, gdy chrześcijanie są dojrzały, tylko wtedy, gdy chrześcijanie są już „uschnięci”, bo nie mają korzenia, nie trwają w Panu i nie przynoszą owocu (Mt 13, 6). Takie znaczenie słowa ξηραίνω należałoby oddać za pomocą polskiego „uschło” lub nawet „wypaliło się”.

Mając na uwadze istnienie wystarczającego zasobu słownictwa greckiego, za pomocą którego św. Jan mógł precyzyjnie opisać stan zboża, ta dwuznaczność wydaje się zamierzona. Jeśli tak, to przedstawiona analiza nieco poszerza teologiczną perspektywę Janowej wizji eschatologicznego żniwa. Głośne wypowiedzi aniołów wskazywałyby na trzy grupy ludzi: (1) wrogowie Boga, którzy poszli za Bestią i Smokiem, (2) dojrzały wyznawcy Chrystusa, którzy wytrwali do końca, (3) wyznawcy Chrystusa, którzy nie przynieśli owocu i ostatecznie obumarli jak pędy zboża bez wilgoci. Przynależność czytelnika Apokalipsy do jednej z tych grup Autor pozostawia jego własnej ocenie.

Skróty tłumaczeń Pisma Świętego

BB – *Biblia Brzeska 1563*, Kalwin Publishing, Kraków 2003.

BG (Biblia Gdańska) – *Biblia to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczona*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1986.

BH – *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1977.

BL (Biblia Lubelska) – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, KUL, Lublin 2010.

BP (Biblia Poznańska) – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1999.

BT (Biblia Tysiąclecia) – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Pallottinum, Poznań 1991.

BW (Biblia Warszawska) – *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1975.

BWP (Biblia Warszawsko-Praska) – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, tłum. K. Romaniuk, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 1997.

JW (Biblia Jakuba Wujka) – *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie polskim w.o. Jakuba Wujka SJ*, Kraków 1962.

NP (Najnowszy Przekład) – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Święty Paweł, Częstochowa 2008.

Abstrakt

Żniwo dojrzało czy uszło? Problem z tłumaczeniem Ap 14, 15

Artykuł analizuje znaczenie czasownika ξηραίνω w Ap 14, 15 w kontekście wizji eschatologicznego żniwa. Na podstawie porównania przekładów, greckich i semickich danych leksykograficznych, a także kontekstów starotestamentowych autorzy wskazują na napięcie między interpretacją „dojrzało” a „uszło”. Analiza sugeruje, że dwuznaczność jest zamierzona i poszerza teologiczną wymowę tekstu, obejmując zarówno dojrzałość wiernych, jak i bezowocność tych, którzy nie wytrwali.

Słowa kluczowe: Ap 14, 15; Apokalipsa św. Jana; Biblia, egzegeza; eschatologia; języki semickie; semantyka; żniwo, ξηραίνω

Abstract

Has the Harvest Ripened or Withered? A Translation Problem in Revelation 14:15

The article examines the meaning of the verb ξηραίνω in Rev 14:15 within the vision of the eschatological harvest. Drawing on comparisons of translations, Greek and Semitic lexicographical data, and Old Testament contexts, it highlights the tension between “ripened” and “withered.” The study argues that this ambiguity is intentional and enriches the theological message by encompassing both the maturity of the faithful and the fruitlessness of those who fail to endure.

Keywords: Bible, exegesis; eschatology; harvest; Rev 14:15; semantics; Semitic languages; Apocalypse of St John; ξηραίνω

References

- Abdalla, M. (2001). *Kultura żywienia dawnych i współczesnych Asyryjczyków*. Wydawnictwo Dialog.
- Abramowiczówna, Z. (1958–1962). *Słownik grecko-polski* (t. 1–3). PWN.
- Allen, G. V. (2017). *The Book of Revelation and early Jewish textual culture*. Cambridge University Press.
- Audo, T. (1897). *Dictionnaire de la langue Chaldéenne (in Syriac)* (t. 1–2). Imprimerie des Pères Dominicains.
- Bauer, W. (2000). *A Greek-English lexicon of the New Testament and other early Christian literature*. University of Chicago Press.
- Briks, P. (1999). *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*. Vocatio.
- Brockelmann, C. (1928). *Lexicon Syriacum*. Sumptibus Max Niemeyer.
- Department of Syriac Studies*. <https://dss-syriacpatriarchate.org>
- Diffey, C., Emberling, G., Bogaard, A., Charles, M. (2023). “Cropping the margins”: new evidence for urban agriculture at mid-3rd millennium B. C. E. Tell Brak, Syria. *Iraq*, 85, 151–178. <https://doi.org/10.1017/irq.2023.3>
- Jankowski, A. (1959). *Apokalipsa świętego Jana. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*. Pallottinum.
- Jastrow, M. (1903). *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the midrashic literature* (t. 1–2). Luzac & Co.
- Jurewicz, O. (2018). *Słownik grecko-polski*. PWN.

- Kamlah, J., & Riehl, S. (2021). *Agriculture in the Bronze Age Levant*. W D. Hollander & T. Howe (red.), *A companion to ancient agriculture* (s. 193–209). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118970959.ch10>
- Kiejza, A. (2002). Bóg jako Ojciec według Apokalipsy św. Jana. *Roczniki Teologiczne*, 49(1), 129–146. <https://czasopisma.kul.pl/ba/article/view/1246>
- Klinkowski, J. (2010). *Słowo wstępne*. W *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Apokalipsa* (H. Langkammer, tłum.; s. 7–37). Wydawnictwo KUL.
- Kotecki, D. (2008). *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Edycja Świętego Pawła.
- Kotecki, D. (2013). *Jezus a Bóg Izraela w Apokalipsie św. Jana*. UMK.
- Lampe, G. W. H. (1961). *A patristic Greek lexicon*. Clarendon Press.
- Lebiedziuk, R. J. (2002). Apokalipsa 14, 6 – Ewangelia sądu? *Warszawskie Studia Teologiczne*, 15, 67–84.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1940). *A Greek-English lexicon*. Oxford University Press.
- Majewicz, A. F. (1989). *Języki świata i ich klasyfikowanie*. PWN.
- Nestle, E., & Aland, K. (1991). *Novum Testamentum Graece* (wyd. 26). Deutsche Bibelgesellschaft.
- Nowińska, J. (2016). *Co słyszysz poza słowem? Sound design Apokalipsy św. Jana*. Vocatio.
- Osborne G. R. (2002). *Revelation*. Baker Academic.
- Ostański, P. (2005). *Objawienie Jezusa Chrystusa. Praktyczny komentarz do Apokalipsy*. Apostolicum.
- Payne-Smith, J. (1903). *A compendious Syriac dictionary*. Clarendon Press.
- Popowski, R. (2004). *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Vocatio.
- Ravasi, G. (2002). *Apokalipsa*. Jedność.
- Romaniuk, K., Jankowski, A., Stachowiak, L. (1999). *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu* (t. 2). Pallottinum.
- Rosik, M., Wróbel, M. S., & Langkammer, H. H. (2015). *Komentarz do Listu św. Jakuba Apostoła, 1–2 Listu św. Piotra Apostoła, 1–3 Listu św. Jana Apostoła, Listu św. Judy i Apokalipsy*. Pallottinum.
- Spijker, I. (2009). *Introduction*. W I. Spijker (red.), *The multiple meaning of Scripture: The role of exegesis in early-Christian and medieval culture* (s. 1–14). Brill.
- St. Takla*. <https://st-takla.org/Bibles/BibleSearch/showChapters.php?book=76&from=1&to=22>
- Szymczak, M. (2002). *Słownik języka polskiego PWN* (t. 1). PWN.
- Wimsatt, W. K. (1954). *The verbal icon: Studies in the meaning of poetry*. University Press of Kentucky.
- Wojciechowski, M. (2012). *Apokalipsa świętego Jana*. Wyd. Święty Paweł.
- Баранов, Х. К. (1989). *Арабско-русский словарь*. Изд-во «Русский язык».